অধ্যায় ২ ঃ সমাজতত্ত্বৰ উত্থানৰ আঁৰত ক্রিয়াশীল সামাজিক শক্তিসমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য

২.২ পৰিচয়

২.৩ ফৰাছী বিপ্লৱ

- ২.৩.১ বিপ্লৱৰ কাৰণসমূহ
- ২.৩.২ এষ্টেট জেনেৰেল/সাধাৰণ সভা আৰু জাতীয় সভাৰ উত্থান (১৭৮৯-১৭৯১)
- ২.৩.৩ বেষ্টাইল আক্রমণ
- ২.৩.৪ সামন্তবাদৰ আৱসান
- ২.৩.৫ ব্যক্তি আৰু নাগৰিকৰ ঘোষণা-পত্র
- ২.৩.৬ সংবিধান ৰচনা
- ২.৩.৭ চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ সৈতে যুদ্ধ
- ২.৩.৮ জাতীয় অভিৱৰ্তন (১৭৯২-১৭৯৫)
- ২.৩.৯ ডাইৰেক্ট'ৰী (১৭৯৫-১৭৯৯)

২.৪ ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ

- ২.৪.১ উদ্ভাৱনসমূহ
- ২.৪.২ পৰিবহন আৰু যোগাযোগ
- ২.৪.৩ কৃষি বিপ্লৱ আৰু ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ
- ২.৪.৪ পাৰিবেষ্টনী (Enslosure) আন্দোলন
- ২.৪.৫ কল-কাৰখানা ব্যৱস্থা
- ২.৪.৬ শোষণ
- ২.৪.৭ নগৰ আৰু বস্তি অঞ্চল বৃদ্ধি

২.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

২.৬ অধিক জানিবলৈ

২.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

২.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সমাজতত্ত্বৰ উত্থানত ফৰাচী বিপ্লৱৰ প্রভাৱ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- সমাজতত্ত্বৰ উত্থানত ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ প্রভাৱ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়ত আমি সমাজতত্ত্বৰ উত্থানৰ আঁৰৰ দুটা অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ সামাজিক কাৰক ক্রমে ফৰাছী আৰু ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। এই বিপ্লৱসমূহ কি আছিল? এই বিপ্লৱসমূহৰ কাৰণ আৰু ফলাফলসমূহ কি আছিল? ইয়াৰ মুখ্য প্রভাৱসমূহ কি আছিল, যাৰ ফলত সমাজতত্ত্বৰ উদ্ভৱ ঘটিছিল? এই আটাইবোৰ হ'ল অধ্যায়টিৰ আলোচ্য বিষয়। প্রথম অধ্যায়ত বৰ্ণনা কৰাৰ দৰেই ১৭৮৯ চনত সংঘটিত ফৰাছী বিপ্লৱে ফৰাছী সমাজৰ আৰু ৰাজনৈতিক জীৱনলৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন আনিছিল। এই বিপ্লৱে পৃথিৱীৰ অন্য অংশক প্রভাৱিত কৰিছিল। অন্যহাতে, ইউৰোপত আৰম্ভ হোৱা ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ পাছলৈ ইউৰোপৰ অন্য দেশসমূহ, যেনে— জার্মানী, বেলজিয়াম, ইটালী, ফ্রান্স আৰু আমেৰিকা (বিশেষকৈ উত্তৰ আমেৰিকালৈ) বিয়পি পৰিছিল আৰু ই আর্থ-সামাজিক দিশ আৰু প্রযুক্তি ক্ষেত্রখনৰ দ্রুত পৰিৱৰ্তন সাধিছিল। উভয় ঘটনা আৰু ইয়াৰ প্রভাৱসমূহ সমাজতত্ত্বৰ উত্থানৰ আঁৰৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ আছিল।

২.৩ ফৰাছী বিপ্লৱ

১৭৮৯ চনৰ পৰা ১৭৯৯ চনলৈকে সংঘটিত হোৱা ফৰাছী বিপ্লৱৰ সময়ছোৱা সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক আন্দোলনৰ সময় আছিল। এই বিপ্লৱে দেশখনৰ আর্থ-সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক দিশসমূহত গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন সাধিছিল। এই বিপ্লৱে চৰম ৰাজতন্ত্র, সামন্তবাদী অর্থনীতি, সামাজিক অসমতা, ৰাষ্ট্র আৰু গীর্জাৰ মাজৰ মিত্রতা আদিৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত প্রাচীন শাসন ব্যৱস্থাক উৎখাত কৰি সমাজক এক নতুন ভিত্তি প্রদান কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত নতুন ৰাজনৈতিক আদর্শৰো সৃষ্টি হৈছিল। এই আদর্শ ফৰাছী বিপ্লৱৰ শ্লোগান 'স্বাধীনতা, সাম্য আৰু ভাতৃত্ব'ৰ মাজত প্রতিফলিত হৈছিল। এডৱার্ড ৰয়ছে এই বিপ্লৱক ৰাজতন্ত্রৰ একনায়কত্ববাদ, বংশানুক্রমিক সুবিধাভোগ আৰু অর্থনৈতিক উৎপীড়নৰ বিৰুদ্ধে গণতান্ত্রিক চৰকাৰ, ৰাজনৈতিক সমতা আৰু মানৱ অধিকাৰৰ এক বিদ্রোহ হিচাপে আখ্যা দিছিল।

ফৰাছী বিপ্লৱক তিনিটা পর্য্যায় ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। এই বিপ্লৱক 'Revolution in itself' অর্থাৎ 'নিজেই এক বিপ্লৱ' বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। বিপ্লৱৰ প্রথম পর্য্যায়টো জাতীয় সভা (National Assembly) (১৭৮৯-১৭৯১) আৰু আইন সভাৰ (১৭৯১-১৭৯২) দ্বাৰা পৰিচালিত হৈছিল। বিপ্লৱৰ এই প্রথম পর্য্যায়টোক সাধাৰণতে উদাৰ বুলি অভিহিত কৰা হয়। সময়ছোৱাত 'প্রাচীন শাসন প্রণালী' বা 'চৰম ৰাজতন্ত্র'ৰ স্থানত সাংবিধানিক ৰাজতন্ত্রৰ প্রতিষ্ঠাপিত হৈছিল। বিপ্লৱৰ দ্বিতীয় পর্য্যায়টিৰ সূত্রপাত ঘটিছিল জাতীয় অভিৱর্তন (১৭৯৩-১৭৯৫)ৰ গঠনৰ পৰা। জাতীয় অভিৱর্তনৰ 'জেকবিন'সকলে অগ্রণী ভূমিকা লোৱা এই দ্বিতীয় পর্য্যায়টোক চৰম বুলি চিহ্নিত কৰা হয়। এই পর্য্যায়ত সাংবিধানিক ৰাজতন্ত্রক স্থানচ্যুত কৰি ফ্রান্সক এখন 'প্রজাতান্ত্রিক দেশ' ৰূপে ঘোষণা কৰা হয়। ডাইৰেক্টৰীৰ অধীনত সংঘটিত হোৱা বিপ্লৱৰ সময়ছোৱাক তৃতীয় পর্য্যায় বুলি কোৱা হয় আৰু এই সময়ছোৱা নেপোলিয়ন বোনাপার্টে ফ্রান্সৰ ক্ষমতা হস্তগত নকৰা পর্য্যন্ত বর্তি আছিল।

জানি থোৱা ভাল

জেক'বিন ঃ ফৰাছী বিপ্লৱৰ এটা উগ্রপন্থী দল। ১৭৮৯ চনত জেক'বিন ক্লাৱ গঠিত হৈছিল। দলটোৱে চৰম উগ্রপন্থা সমর্থন কৰিছিল। ডাণ্ট'নৰ সহায়ত জেক'বিনসকলে গণৰাজ্যখন অধিকাৰ কৰিছিল, ৰজাক হত্যা কৰিছিল আৰু কমিটি অব্ পাব্লিক চেফ্টিক অপসাৰিত কৰিছিল। তেওঁ লোকে ৰবস্পীয়েৰৰ প্রভাৱাধীন হৈ ফ্রান্সত 'সন্ত্রাস ৰাজত্ব' আৰম্ভ কৰিছিল।

২.৩.১ বিপ্লৱৰ কাৰকসমূহ

যদিও ফৰাছী বিপ্লৱৰ প্রকৃত কাৰণসমূহৰ সম্পর্কীয় বিতর্কৰ এই পর্য্যন্ত অৱসান ঘটা নাই, তথাপি এক বহল পৰিসৰত ফৰাছী বিপ্লৱৰ বাবে নিম্নলিখিত কাৰণসমূহক দায়ী কৰিব পাৰি—

- প্রথমতে, 'প্রাচীন শাসন প্রণালী' বুলি চিহ্নিত কৰা সময়ছোৱাক প্রায়ে 'চৰমতন্ত্রৰ যুগ' (Age of Absolutism) বুলিও অভিহিত কৰা হয়। এই সময়ছোৱাত সম্রাট বা ৰজাৰ হাতত সম্পূর্ণ কর্তৃত্ব প্রয়োগৰ অধিকাৰ আছিল। তদুপৰি মধ্যযুগৰে পৰা ফৰাছী সমাজ বৈষম্যপূর্ণ আৰু শ্রেণীবিভক্ত আছিল। এই প্রাচীন শাসন প্রণালীৰ সময়ত ফৰাছী সমাজখন তিনিটা সম্প্রদায় বা শ্রেণীত বিভক্ত আছিল আৰু প্রত্যেককে একোটা এষ্টেট (Estate) বুলি কোৱা হৈছিল। শ্রেণীকেইটা আছিল ক্রমে, যাজক (Clergy), অভিজাত (Nobility) আৰু সাধাৰণ লোক (Commoners)। প্রত্যেকটো শ্রেণী বা এষ্টেটৰ নির্দিষ্ট ভূমিকা আৰু বিশেষাধিকাৰ আছিল। পুৰোহিত আৰু গীর্জাৰ দ্বাৰা প্রথম এষ্টেট বা 'যাজক' শ্রেণীটো গঠিত হৈছিল। দ্বিতীয়টো অভিজাত শ্রেণী গঠিত হৈছিল ভূ-স্বামী/জমিদাৰসকলৰ দ্বাৰা। তৃতীয় এষ্টেট বা সাধাৰণ শ্রেণীটো গঠিত হৈছিল বাকী বৈ যোৱা সকলোৰে দ্বাৰা, য'ত মধ্যবিত্ত, শ্রমজীৱি আৰু কৃষকসকল অন্তর্ভুক্ত আছিল। অধিকাংশ ফৰাছী জনসাধাৰণৰ অন্তর্ভুক্তিৰে তৃতীয় এষ্টেট গঠিত হোৱা স্বত্ত্বেও এষ্টেটৰ শ্রেণী বিন্যাসত ই আটাইতকৈ নিম্নস্তৰত আছিল। এই তিনিওটা শ্রেণী বা এষ্টেটৰ মাজত ব্যৱধানৰ সৃষ্টি হোৱাৰ কাৰণ আছিল প্রথম দুটা এষ্টেট ক্রমে 'যাজক' আৰু 'অভিজাত' শ্রেণীয়ে কৰ ৰেহাই সহিতে ভোগ কৰা অইন বহুতো সুবিধা। তৃতীয় এষ্টেটৰ অন্তর্ভুক্ত দেশৰ সাধাৰণ নাগৰিকৰ পৰা প্রায়ভাগ কৰ-কাটল আদায় লোৱা হৈছিল। ইয়াৰ উপৰি এই সময়ছোৱাত ফ্রান্সকে আদি কৰি অইন কিছুমান ইউৰোপীয় দেশত 'সামন্তবাদ' নামেৰে এক অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাই বিৰাজ কৰিছিল। এই ব্যৱস্থাত মাটিৰ গৰাকী আছিল অভিজাত শ্রেণীৰ লোকসকল আৰু কৃষকসকলে তাত কৃষিকর্ম কৰিছিল।

ইয়াৰ বিনিময়ত অভিজাত মাটিৰ গৰাকীয়ে তেওঁলোকৰ মাটিত খেতি কৰা কৃষকৰ ওপৰত কৰ আৰোপ কৰাৰ অধিকাৰ লাভ কৰিছিল।

- দ্বিতীয়তে, প্ৰবুদ্ধি আন্দোলনৰ দ্বাৰা উদ্বুদ্ধ চিন্তাবিদসকলৰ লিখনীয়েও এই বিপ্লৱত গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰভাৱ পেলাইছিল। প্ৰথম অধ্যায়ত আলোচনা কৰাৰ দৰে প্ৰবুদ্ধি আন্দোলন আছিল বৌদ্ধিক উৎকৰ্ষতাৰ এছোৱা সময়। ই সামাজিক, ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক দিশসমূহৰ বিষয়ে এলানি নতুন বৌদ্ধিক ধাৰণাৰ আৰ্হি প্ৰদান কৰিছিল। এই আন্দোলনত জন ল'ক, ৰুছো, মণ্টেস্কু ভল্টেয়াৰ আৰু অন্য বহুতো চিন্তাবিদে উল্লেখযোগ্য প্ৰভাৱ পেলাইছিল। এওঁলোকৰ লিখনীত 'দৈনিক শাসন' তত্ত্ৱৰ বিৰুদ্ধে প্ৰশ্ন আৰু সমতা, স্বাধীনতা আৰু নাগৰিক অধিকাৰ ভোগৰ দৰে বিষয়সমূহ আলোচিত হ'বলৈ ধৰে।
- তৃতীয়তে, বিপ্লৱৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণ আছিল ফ্ৰান্সত দেখা দিয়া অৰ্থনৈতিক বিপৰ্য্যয়। ৭ বছৰীয়া ৰণত অংশগ্ৰহণ আৰু ইংলেণ্ডৰ বিৰুদ্ধে আমেৰিকাৰ বিপ্লৱক সমৰ্থন জনোৱাৰ ফলত ফ্ৰান্সৰ জাতীয় ঋণৰ বোজা ক্ৰমাৎ বৃহৎ হৈ উঠিছিল। ১৭৮০ৰ শেষাৰ্দ্ধত চৰকাৰ প্ৰায় দেউলীয়া হৈছিল। তদুপৰি ১৭৮৮ চনত ব্যাপক হাৰত কৃষিখণ্ডই বিফলতাৰ সন্মুখীন হোৱাৰ বাবেও অৰ্থনীতি যথেষ্ট দুৰ্বল হৈ পৰিছিল। কৃষিকাৰ্য্যৰ বিফলতাৰ হেতু খাদ্য-শস্যৰ নাটনি হৈছিল আৰু ফলত খাদ্যৰ মূল বৃদ্ধি ঘটিছিল। পৰিণাম স্বৰূপে, দৰিদ্ৰ শ্ৰেণীটো যথেষ্ট দুৰ্ভোগৰ সন্মুখীন হৈছিল। বিপ্লৱৰ অৱিহণা যোগোৱাত ইও অন্য এক প্ৰধান কাৰণ হৈ উঠিছিল।

জানি থোৱা ভাল

সাত বছৰীয়া ৰণ ঃ প্ৰুছিয়া, বৃটেইন আৰু হেন'ভাৰ মিত্ৰবাহিনী তথা ফ্ৰান্স, ৰাছিয়া আৰু স্পেইনৰ মিত্ৰবাহিনীৰ মাজত চলা ৰণ (১৭৫৬-৬৩)। এই ৰণখনৰ সূত্ৰপাত হোৱাৰ মুখ্য কাৰণ দুটা হ'ল জাৰ্মানীৰ ওপৰত আধিপত্য কৰাক লৈ অষ্ট্ৰিয়া আৰু প্ৰুছিয়াৰ মাজত সৃষ্টি হোৱা শত্ৰুতা তথা বিদেশত আধিপত্য কৰাক লৈ ফ্ৰান্স আৰু বৃটেইনৰ মাজত সৃষ্টি হোৱা শত্ৰুতা।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক—

ক) বিপ্লৱৰ প্ৰথম পৰ্য্যায়টো জাতীয় সভা আৰু ..... দ্বাৰা পৰিচালিত হৈছিল।

খ) প্ৰবুদ্ধ আন্দোলন আছিল ..... এছোৱা সময়।

২.৩.২ এষ্টেট জেনেৰেল/সাধাৰণ সভা আৰু জাতীয় সভা (National Assembly)ৰ উত্থান

এক গভীৰ বিত্তীয় সঙ্কটৰ মাজেৰে ফৰাছী চৰকাৰে গতি কৰিবলগীয়া হোৱাত, ৰজা ষোড়শ লুইয়ে পৰিস্থিতিৰ পর্য্যালোচনা আৰু বিত্তীয় ঘাটি পূৰণ কৰাৰ বাবে কাম কৰিবলৈ কিছুসংখ্যক বিত্তীয় উপদেষ্টা নিয়োগ কৰিছিল। অৱশেষত ৰজাই চার্লচ আলেকজেণ্ডাৰ ডি ক'লনক বিত্ত নিয়ন্ত্ৰক ৰূপে নিযুক্ত কৰিছিল। তেওঁ কৰ ব্যৱস্থাত এক সংস্কাৰৰ পোষকতা কৰিছিল। এক উমৈহতীয়া ভূমি কৰৰ ব্যৱস্থা আৰু বিশেষাধিকাৰ ভোগ কৰা শ্ৰেণীসমূহে লাভ কৰা কৰ ৰেহাই দিয়াৰ ব্যৱস্থাৰ বাতিলৰ প্ৰস্তাৱ আছিল ইয়াৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য।এই প্ৰস্তাৱৰ ফলত প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় এষ্টেটত উভয়ে কৰ প্ৰদান কৰিবলগীয়া হ'লহেঁতেন। উক্ত প্ৰস্তাৱটো আলোচনা কৰাৰ অৰ্থে 'বিশিষ্ট' ব্যক্তিসকলৰ এক সভা আহ্বান কৰা হয়। পিছে প্ৰথম দুটা এষ্টেটে এই সংস্কাৰ ব্যৱস্থাৰ সমর্থন নকৰাৰ বাবে এই প্ৰস্তাৱ কার্য্যকৰী নহ'ল। পাছত বিষয়টোক লৈ 'সাধাৰণ সভা' আহ্বান কৰাৰ সিদ্ধান্ত লোৱা হয়। 'এষ্টেট জেনেৰেল' বা 'সাধাৰণ সভা' হৈছে এই তিনিওটা এষ্টেটৰে এক প্ৰতিনিধিত্বমূলক সভা, যি ১৬৫৮ চনৰে পৰা অনুষ্ঠিত হোৱা নাছিল। এই বৈঠকৰ স্থান ৰূপে ভার্ছাইক আৰু সময় ১৭৮৯ চনৰ ৫ মে'ত স্থিৰ কৰা হৈছিল।

যদিও এটা সময়ত 'এষ্টেট জেনেৰেল' বা 'সাধাৰণ সভা'ৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা আছিল, সেই সময়ছোৱাত ফৰাছী সমাজৰ পৰিৱর্তন ঘটিছিল আৰু এষ্টেট জেনেৰেলৰ গুৰুত্ব ক্ৰমাৎ হ্ৰাস পাব লৈছিল। আৰম্ভণিৰে পৰা সাধাৰণ সভাৰ এই বৈঠকখন ত্ৰুটিপূর্ণ আছিল। বিশেষকৈ ভোটদানৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ত এই কথা প্ৰযোজ্য আছিল। প্ৰচলিত ৰীতিমতে, প্ৰতিটো এষ্টেটৰে একেটা মাত্ৰ ভোট আছিল, অর্থাৎ জনসংখ্যাৰ পিনৰ পৰা তৃতীয় এষ্টেট সংখ্যাগৰিষ্ঠ হোৱা সত্ত্বেও প্ৰথম দুয়োটা এষ্টেটে ভোটৰ ক্ষেত্ৰত তৃতীয় এষ্টেটক ২ ঃ ১ অনুপাতত পৰাস্ত কৰাটো নিশ্চিত আছিল। তৃতীয় এষ্টেটৰ সদস্যসকলে ভোটাধিকাৰৰ বিষয়ত এই ব্যৱস্থাৰ পৰিৱর্তন আৰু সংস্কাৰ বিচাৰিছিল। এই সময়ছোৱাতেই তৃতীয় এষ্টেটৰ সমস্যাসমূহৰ ওপৰত প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰা আৰম্ভ হয়। এবি ইমানুৱেল জোচেফ চীয়েজৰ ৰচিত 'What is Third Estate?' শীর্ষক পুস্তিকাখনত তৃতীয় এষ্টেটৰ গুৰুত্বৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰা হয়। বিপ্লৱৰ ঘটনাপ্ৰৱাহক প্ৰভাৱিত কৰা তৃতীয় এষ্টেটৰ লগত জড়িত আদর্শক নিম্নলিখিত শ্লোগানৰ দ্বাৰা সংক্ষেপতে বুজা যায়— 'What is third Estate? Everything. What has it been until now in the palitical order? Nothing what does it ask to be? Something.' (তৃতীয় এষ্টেট কি? সমগ্ৰ সমাজখন এতিয়ালৈকে ইয়াৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত কি মূল্য? শূন্য ই কি মূল্য বিচাৰিছে? কিবা এটা)

এইদৰেই তৃতীয় এষ্টেটে অভিজাতসকলৰ ভোট দিয়াৰ সুবিধাৰ অন্ত পেলোৱাৰ অর্থে আৰু ভোটদানৰ প্রক্রিয়াত সমান প্রতিনিধিত্ব লাভৰ বাবে জনসাধাৰণক সংগঠিত কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। অন্য শব্দত ক'বলৈ গ'লে, তেওঁলোকে পদমর্য্যাদাৰ বিপৰীতে গাইপতি ভোটদানৰ অধিকাৰ বিচাৰিছিল। এনে এক পৰিস্থিতিতে ভোটদানৰ প্রক্রিয়াক লৈ আৰম্ভ হোৱা বিতর্ক শত্রুতালৈ পৰিৱর্তিত হয় আৰু তৃতীয় এষ্টেটে নিজকে জাতীয় সভা (National Assemebly) বুলি ঘোষণা কৰি ফ্রান্সৰ প্রকৃত প্রতিনিধিত্বমূলক সমিতি বুলি দাবী কৰে।

ষোড়শ লুইয়ে তৃতীয় এষ্টেটেৰে গঠিত এই জাতীয় সভা ভঙ্গ কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে সভা অনুষ্ঠিত হ'বলগীয়া নির্দ্ধাৰিত স্থান তলাবন্ধ কৰি দিয়ে। ইয়াৰ প্রত্যুত্তৰত জাতীয় সভাই ২০ জুনত কাষৰীয়া এখন টেনিছ ক'র্টত সমবেত হৈ এখন নতুন সংবিধান নোহোৱা পর্য্যন্ত মিলিত হৈ থকাৰ শপত গ্রহণ কৰে। যাক 'টেনিছ ক'র্ট শপত' বুলিও জনা যায়।

২.৩.৩ বেষ্টাইল আক্রমণ

এখন সংবিধান ৰচনা কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে জাতীয় সভাই মিলিত হৈ থকা সময়তে ৰাজধানী ভার্ছাইত শঙ্কা আৰু হিংসাৰ দাবানলে ঘেৰি ধৰে। জাতীয় সভাৰ বিপক্ষে ৰজাই সৈন্যদল একত্রিত কৰাৰ উৰাবাতৰি বিয়পিবলৈ ধৰে। সৈন্যদলৰ উপস্থিতি জনসাধাৰণৰ মাজত ভয়ৰ সৃষ্টি হ'বলৈ ধৰে আৰু সৈন্যবাহিনীক প্রতিহত কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে পেৰিছৰ ৰাজপথত এক সংঘর্ষৰ সূত্রপাত ঘটে। ১৪ জুলাইত জনসাধাৰণে নগৰৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ বন্দীশাল আৰু ৰাজকীয় শক্তিৰ প্রতীক বুলি গণ্য কৰা বেষ্টাইল দুর্গ আক্রমণ কৰে, ইয়াৰ পৰা অস্ত্র-শস্ত্র আৰু খাৰ-বাৰুদ হস্তগত কৰাৰ চেষ্টা চলায়। জনসাধাৰণ আৰু দুর্গৰক্ষীৰ মাজত চলা এক দীর্ঘ যুদ্ধৰ পাছত। বেষ্টাইল সম্পূর্ণ ৰূপে বিধস্ত হৈ পৰে। বেষ্টাইল পতনে ৰজাৰ কৃতিত্ব প্রয়োগ ক্ষমতাৰ অৱসানক সূচিত কৰে আৰু ই বিপ্লৱৰ এক উল্লেখনীয় প্রতীক হৈ উঠে।

২.৩.৪ সামন্তবাদৰ অৱসান

বেষ্টাইল পতনৰ পাছত দ্রুতগতিৰে সমগ্র ফ্রান্সতে বিপ্লৱ বিয়পি পৰে। গ্রাম্য অঞ্চলসমূহত কৃষক আৰু খেতিয়কসকলে জমিদাৰ আৰু কৰ সংগ্রহকাৰীসকলৰ বিৰুদ্ধে বিদ্রোহ ঘোষণা কৰে। অৱশেষত, দেশলৈ স্থিৰতা অনাৰ উদ্দেশ্যেৰে ১৭৮৯ চনৰ ৪ আগষ্টত জাতীয় সভাই সামন্তবাদৰ অৱসান ঘোষণা কৰে।

২.৩.৫ ব্যক্তি আৰু নাগৰিকৰ অধিকাৰ ঘোষণা-পত্র

ইয়াৰ পিছতেই ১৭৮৯ৰ ২৬ আগষ্টত জাতীয় সভাই 'ব্যক্তি আৰু নাগৰিকৰ অধিকাৰ ঘোষণা-পত্র উন্মোচন কৰে। ই বহু পৰিমাণে প্রবুদ্ধি ধাৰণাবোৰেৰে প্রভাৱিত

আছিল আৰু মানুহৰ প্ৰাকৃতিক তথা অ-নিৰ্দেশ সাপেক্ষে অধিকাৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। এই অধিকাৰসমূহৰ অন্তৰ্গত আছিল স্বাধীনতা, সম্পত্তি, নিৰাপত্তাৰ অধিকাৰ, উৎপীড়ণৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিৰোধৰ অধিকাৰ, স্বাধীনতা আৰু সমতাৰ অধিকাৰ, বাক্-স্বাধীনতা আৰু প্ৰেছৰ স্বাধীনতা, ধৰ্মৰ স্বাধীনতা, আইন প্ৰণয়নত সমান অধিকাৰ, ৰাজহুৱা বিভাগ-অনুষ্ঠানত প্ৰতিভাৰ ভিত্তিত স্থান লাভৰ অধিকাৰ, বিশেষ শ্ৰেণীয়ে পোৱা কৰ ৰেহাই সুযোগৰ অৱসান ইত্যাদি।এই ঘোষণা বিপ্লৱৰ আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য ফলাফল আছিল। প্ৰথমবাৰৰ বাবে জনসাধাৰণক ইয়াৰ জৰিয়তে ফৰাছী সমাজৰ সন্মানীয় ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰৰ আওঁতালৈ অনা হৈছিল।

২.৩.৬ সংবিধান ৰচনা

ওপৰৰ শিতানবোৰত আলোচিত ঘটনালানিৰ ফলত এখন নতুন সংবিধান প্ৰণয়নৰ সম্ভাৱনা বৃদ্ধি পাইছিল। কিন্তু জাতীয় সভাৰ অধিকাৰকলৈ কৰা ঘোষণা আৰু সামন্তবাদৰ অৱসান মানিবলৈ ৰজাই অস্বীকাৰ কৰিছিল। ৰজা ভাৰ্ছাইত বাস কৰি থকা সময়তে ১৭৮৭ চনৰ ৫ অক্টোবৰত ৰজাক জাতীয় সভাই গ্ৰহণ কৰা পদক্ষেপসমূহ মানি ল'বলৈ বাধ্য কৰোৱাৰ উদ্দেশ্যেৰে সহস্ৰাধিক নাৰীয়ে এক সমদল উলিয়ায়।ৰজা আৰু তেওঁৰ পৰিয়ালক ৰাজধানীলৈ লৈ অহা হয় আৰু টুইলেৰিছ (Tuileris) প্ৰসাদত বন্দী কৰি ৰখা হয়।

- **যাজক শ্ৰেণীৰ অসামৰিক সংবিধান ঃ** ফ্ৰান্সে তেতিয়াও অৰ্থনৈতিক দুৰ্যোগ অতিক্ৰম কৰিব পৰা নাছিল। অৱস্থাৰ সৈতে মোকাবিলা কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে জাতীয় সভাই সকলোবোৰ গীৰ্জাৰ সম্পত্তি বাজেয়াপ্ত আৰু জাতীয়কৰণৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। ইয়াৰ লগতে জাতীয় সভাই ১৭৯০ চনৰ ১৪ জুলাইত নতুন যাজক শ্ৰেণীৰ অসামৰিক সংবিধান গৃহীত হয়। এই নতুন আইন অনুসৰি সকলো যাজক ৰাষ্ট্ৰৰ দ্বাৰা নিৰ্বাচিত হ'ব আৰু দৰমহা লাভ কৰিব। ইয়াৰ লগতে তেওঁলোকে নতুন সংবিধানৰ সমৰ্থনত এক শপতনামাতো স্বাক্ষৰ কৰিব লগিব।

  জাতীয় সভাৰ দ্বাৰা গীৰ্জাৰ প্ৰতি কৰা এনে পদক্ষেপৰ ফলত ফৰাছী সমাজত এক ভাঙোনৰ সৃষ্টি হয়। এই ব্যৱস্থাসমূহক গৰিষ্ঠসংখ্যক কেথ'লিক জনসাধাৰণে গীৰ্জা/ধৰ্ম বিৰোধী বুলি গণ্য কৰা হৈছিল।

- **ৰজাৰ পলায়নৰ চেষ্টা ঃ** যেতিয়া জাতীয় সভা ৰাষ্ট্ৰ আৰু গীৰ্জাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক পুনৰ্গঠন কৰাত ব্যস্ত আছিল, ষোড়শ লুই আৰু তেওঁৰ পৰিয়ালবৰ্গই ফ্ৰান্সৰ পৰা পলাবলৈ প্ৰচেষ্টা চলাইছিল। বেষ্টাইলৰ আক্ৰমণৰ পাছত বহু সংখ্যক অভিজাত শ্ৰেণীৰ লোকে ফ্ৰান্স এৰি গৈছিল। তেওঁলোকক পাছলৈ এমিগ্ৰি নামেৰে জনা গৈছিল। তেওঁলোকে অন্য ইউৰোপীয় শাসকৰ সহায় লৈ বিপ্লৱক মষিমূৰ কৰা উদ্দেশ্যেৰে প্ৰতিবিপ্লৱৰ চেষ্টা চলাইছিল। এনে এক পৰিস্থিতিত ৰজা আৰু তেওঁৰ

পৰিয়ালবৰ্গয়ো পলায়নৰ বাবে চেষ্টা চলাইছিল যদিও সফল নহ'ল। ভাৰ্নেইছ নামৰ নগৰত ধৰা পৰে। পলায়নৰ এই প্ৰচেষ্টাৰ ফলত সৰ্বসাধাৰণৰ দৃষ্টিত লুইৰ সন্মান আৰু অধিক অৱনমিত হয়।

- **জাতীয় সভাৰ বিভাজন ঃ** নতুন সংবিধানৰ খচৰাৰ দিশত কাম চলি থকা অৱস্থাতেই জাতীয় সভাত বিভাজনে দেখা দিয়ে। ইয়াৰে দুটা প্ৰভাৱশালী গোট আছিল গিৰোঁদিন বা নৰমপন্থী আৰু জেক'বিন বা চৰমপন্থী। গিৰোঁদিনসকলে সাংবিধানিক ৰাজতন্ত্ৰ ব্যৱস্থা বৰ্তি থকাৰ পোষকতা কৰিছিল। আনহাতে, চৰমপন্থী জেক'বিন-সকলে ৰজা বা ৰাজতন্ত্ৰৰ বিলুপ্তি ঘটাই ৰাইজক অধিক ক্ষমতা প্ৰদানৰ পোষকতা কৰিছিল আৰু প্ৰজাতন্ত্ৰক সমৰ্থন কৰিছিল। সভাৰ বাহিৰৰ পৰা 'এমিগ্ৰি'সকলে ৰাজতন্ত্ৰৰ পোষকতা কৰিছিল। দীৰ্ঘদিনীয়া বিতৰ্ক আৰু আলোচনাৰ অন্তত ১৭৯১ চনৰ ছেপ্টেম্বৰ মাহত জাতীয় সভাই এখন নতুন সংবিধানৰ সূত্ৰপাত কৰিছিল। এই সংবিধান মতে ফ্ৰান্সক এক সাংবিধানিক ৰাজতন্ত্ৰ আৰু ৰজাক ন্যূনতম ক্ষমতাৰে ইয়াৰ মুৰব্বী বুলি ঘোষণা কৰা হৈছিল। অৱশেষত জাতীয় সভাই ফ্ৰান্সক শাসন কৰাৰ পৰা আঁতৰি যোৱাৰ সিদ্ধান্ত লৈছিল আৰু ১৭৯১ চনৰ ১৯ ছেপ্টেম্বৰত বিধান সভা (Legislative Assembly) গঠন কৰি জাতীয় সভাৰ বিলুপ্তি সাধন কৰিছিল।

  জেক'বিনসকলেও নতুন সংবিধানক বৰ এটা সমৰ্থন কৰা নাছিল। তেওঁলোকে ৰাজতন্ত্ৰৰ সম্পূৰ্ণ বিলুপ্তি বিচাৰিছিল। যদিও জাতীয় সভা বা আইন সভাই সংবিধানৰ এক খচৰা প্ৰস্তুত কৰাত সফল হৈছিল, তথাপিও এই আপেক্ষিক শান্তিৰ সময় চমু আছিল।

২.৩.৭ চুবুৰীয়া ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ সৈতে যুদ্ধ

বিপ্লৱ তুঙ্গত থকা সময়ছোৱাতে ইউৰোপৰ অন্য শাসকসকল ফ্ৰান্সৰ পৰিস্থিতিক লৈ চিন্তান্বিত হৈছিল। বিপ্লৱী ধাৰণাবোৰ তেওঁলোকৰ দেশতো বিয়পিব বুলি তেওঁলোক শঙ্কিত হৈছিল। ইয়াৰ ফলত ১৭৯১ চনৰ ২১ আগষ্টত অষ্ট্ৰিয়া আৰু প্ৰুছিয়াৰ শাসকবৰ্গই পিলনিটজ্ৰ ঘোষণা জাৰি কৰিছিল,য'ত তেওঁলোকে ষোড়শ লুইক সিংহাসনলৈ ওভতাই অনা আৰু জাতীয় সভা ভঙ্গৰ দাবী জনাইছিল। তেওঁলোকৰ দাবী নামানিলে তেওঁলোকে ফ্ৰান্স আক্ৰমণ কৰাৰো প্ৰস্তাৱ দিছিল।

এই ঘোষণাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া ৰূপে ১৭৯২ চনৰ এপ্ৰিলত জাতীয় সভাই অষ্ট্ৰিয়াৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ ঘোষণা কৰে। সোনকালেই প্ৰুছিয়াই ফ্ৰান্সৰ বিৰুদ্ধে অষ্ট্ৰিয়াৰ সৈতে যুদ্ধত যোগ দিয়ে, এই যুদ্ধ আগলৈ মিত্ৰগোষ্ঠীৰ প্ৰথম যুদ্ধ বুলি জনাজাত হৈছিল। যুদ্ধৰ মাজতে তেওঁলোকে 'ব্ৰানছৱিক মেনিফেষ্টো' ৰচনা কৰিছিল, য'ত এইবুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়া হৈছিল যে যদিহে ৰাজপৰিয়ালৰ কোনো সদস্যৰ ক্ষতি কৰা নহয় তেন্তে কোনো অসামৰিক/সাধাৰণ লোককো আক্ৰমণ কালত অনিষ্ট কৰা নহয়।

ফৰাছী বিপ্লৱীসকলৰ মাজত এই সন্দেহে গা কৰি উঠিবলৈ লয় যে ৰজা ষোড়শ লুইয়ে বিদেশী ৰজাসকলৰ সহায়ত ফ্ৰান্স আক্ৰমণ কৰিবলৈ পৰিকল্পনা কৰিছে। ফলত বিপ্লৱীসকল ৰজাৰ বিৰুদ্ধে হ'বলৈ আৰম্ভ কৰে। অন্যহাতে, ফৰাছীসকল প্ৰুছিয়াৰ বিৰুদ্ধে যুজত পৰাস্ত হ'বলৈ লয়। এনে এক পৰিস্থিতিত, অৱশেষত ১৭৯২ চনৰ ২০ আগষ্টত 'পেৰিছ কমিউন' নামৰ এটা গোটে ৰজা আৰু ৰাণী বাস কৰা টুইলেৰিছ নগৰ আক্ৰমণ কৰে আৰু ৰজা-ৰাণীক বন্দী কৰে।

২.৩.৮ জতীয় অভিৱৰ্তন (১৭৯৫)

যুদ্ধৰ সময়তে আইন সভাই ক্ষমতা হেৰুৱাবলৈ আৰম্ভ কৰে। এই সময়ছোৱাত কোনো এটা একক গোটেই সমগ্ৰ ফ্ৰান্স বা পেৰিছক নিজৰ নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখিব পৰা নাছিল। এখন নতুন চৰকাৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা তীব্ৰ হৈ উঠিছিল আৰু ইয়াৰ ফলত ১৭৯২ চনৰ ২০ ছেপ্টেম্বৰত বিধান সভাৰ স্থানত জাতীয় অভিৱৰ্তন গঠিত হয়। জাতীয় অভিৱৰ্তনৰ অধীনত ফ্ৰান্সক এখন প্ৰজাতন্ত্ৰ বুলি ঘোষণা কৰা হয় আৰু এখন নতুন সংবিধানৰ খচৰা প্ৰস্তুতকৰণৰ বাবে আহ্বান জনোৱা হয়।

- **ৰজাক প্ৰাণদণ্ড ঃ** জাতীয় অভিৱৰ্তনৰ প্ৰথম কাম আছিল ফৰাছী চৰকাৰৰ পৰা ৰজাক আঁতৰ কৰাটো। তদুপৰি ব্ৰানছৱিক মেনিফেষ্টোৰ বাবেও ৰজাই দুৰ্যোগৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। কাৰণ বিপ্লৱীসকলে যুদ্ধখন ৰজাৰ ষড়যন্ত্ৰৰ ফল বুলি গণ্য কৰিছিল। অৱশেষত ১৭৯৩ চনৰ জানুৱাৰী মাহত, জাতীয় অভিৱৰ্তনে ৰজাক দোষী সাব্যস্ত কৰি ভোট প্ৰদান কৰে আৰু ২১ জানুৱাৰীত ৰজাক মৃত্যুদণ্ড দিয়া হয়।
- **ক্ষমতাত জেক'বিনসকল ঃ** যদিও জাতীয় অভিৱৰ্তনত গিৰোঁদিন আৰু জেক'বিন উভয়ে সদস্য আছিল, তেওঁলোকৰ নিজৰ মাজত 'নৰম' আৰু 'চৰম' পন্থাক লৈ বিভাজন আছিল। পৰিস্থিতি আৰু বেয়ালৈ ঢাল খায় যেতিয়া জ্যাঁ-পল-মাৰাট নামৰ জেক'বিন নেতাজনক ক্লার্লট কৰডে' নামৰ এজন ডেকা গিৰোঁদিনে হত্যা কৰে। জেক'বিনসকলে গিৰোঁদিনসকলক বহিষ্কাৰ কৰিবলৈ লয় আৰু যিমান পাৰে সিমান সংখ্যক গিৰোঁদিনক গ্ৰেপ্তাৰ কৰাৰ প্ৰচেষ্টা চলায়। ১৭৯৩ চনৰ জুলাই মাহত এই অভ্যুত্থান সম্পূৰ্ণ হয় আৰু জেক'বিনসকলে ক্ষমতা হস্তগত কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। ইয়াৰ ফলত জেক'বিনসকল জাতীয় অভিৱৰ্তনৰ মুখ্য প্ৰভাৱশালী গোট হৈ পৰে। পৰৱৰ্তী বৰ্ষসমূহত জাতীয় অভিৱৰ্তনে সৈন্যবাহিনীৰ সংখ্যাও বৃদ্ধি কৰে। 'লেভী এ মাছ' (Levee en Masse) নামৰ এক প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা ১৪ৰ পৰা ২৫ বছৰ বয়সৰ সকলো সক্ষম লোককে সৈন্যবাহিনীত মকৰল কৰা হয়। জেক'বিনসকল ক্ষমতালৈ অহাৰ লগে লগে ফৰাচী বিপ্লৱ আটাইতকৈ চৰম পৰ্য্যায়ত উপনীত হয়।

- **সন্ত্ৰাসৰ ৰাজত্ব ঃ** ১৭৯৩ চনৰ বসন্ত কালৰ পৰা ১৭৯৪ চনৰ বসন্তলৈকে সন্ত্ৰাসৰ ৰাজত্ব কাল বৰ্তি আছিল।সন্ত্ৰাসৰ ৰাজত্ব বুলি অভিহিত কাৰ এই সময়ছোৱা আছিল ফৰাছী বিপ্লৱৰ সবাতোকৈ ৰক্তক্ষয়ী আৰু হিংসাৰে পূৰ্ণ সময়। এই সময়খিনিত 'বিপ্লৱৰ শত্ৰু' বুলি চিহ্নিত কৰি যথেষ্ট সংখ্যক লোকক হত্যা কৰা হৈছিল। সন্ত্ৰাসৰ ৰাজত্বকালে কাকো ৰেহাই দিয়া নাছিল। অভিজাত শ্ৰেণীয়ে হওক নাইবা যাজক বা তৃতীয় এষ্টেটৰ সদস্যয়ে হওক, যাকে শত্ৰু বুলি সন্দেহ কৰা হৈছিল সকলোকে হত্যা কৰা হৈছিল।

  ১৭৯৩ চনৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধত ফ্ৰান্সৰ বিৰুদ্ধে অষ্ট্ৰিয়া আৰু এছিয়াৰ সৈতে ইংলেণ্ড, হলেণ্ড আৰু স্পেইনে যোগ দিয়ে। অন্যহাতে, অষ্ট্ৰিয়া আৰু প্ৰুছিয়াৰ সৈতে হোৱা যুদ্ধৰ ফলত অৰ্থনৈতিক সমস্যাই দেখা দিছিল আৰু বহুতো লোকে পৰিৱৰ্তন বিচাৰিছিল। এনে এক পৰিস্থিতিৰ মাজতে লা-ভিন্দি নামৰ ফ্ৰান্সৰ দাঁতিকাষৰীয়া অঞ্চলত ৰাজতন্ত্ৰৰ সপক্ষে বিদ্ৰোহে গা কৰি উঠে। লা-ভিন্দিৰ জনসাধাৰণ বিপ্লৱী চৰকাৰক লৈ সন্তুষ্ট নাছিল আৰু ফলত ১৭৯০ চনৰ মাৰ্চ মাহত তেওঁলোকে চৰকাৰৰ বিপক্ষে বিদ্ৰোহ ঘোষণা কৰে।

  এই দুৰ্যোগৰ মোকাবিলা কৰিব পৰাকৈ জাতীয় অভিৰ্তনে 'ৰাজহুৱা নিৰাপত্তা' বিষয়ক এখন কমিটি গঠন কৰে। আৰম্ভণিতে এই কমিটিখন জৰ্জ ডেণ্টনৰ নেতৃত্বত গঠিত হৈছিল যদিও ১৭৯৩ চনৰ জুলইত তেওঁৰ স্থানত মেক্সিমিলিয়ান ডি ৰবচ্পিয়াৰক ১৭৯৪ৰ জুলাইলৈকে নিযুক্ত কৰা হয়। ৰবচ্পিয়াৰ আছিল চৰমপন্থী উগ্ৰ জেক'বিনসকলৰ মাজৰ অন্যতম আৰু তেওঁৰ কাৰ্য্যকালৰ সময়ছোৱাই 'সন্ত্ৰাসৰ ৰাজত্ব' বুলি পাছলৈ জনাজাত হয়। ৰবচ্পিয়াৰে বিশ্বাস কৰিছিল যে যদিহে জনসাধাৰণৰ মাজত ভয় শিপাই থাকে তেন্তে বিপ্লৱ সফলতাৰ দিশত আগবাঢ়িব। সেইবাবেই তেওঁ জনসাধাৰণৰ মাজত ভয়ৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। এনে কৰিব যাওঁতে তেওঁ জেক'বিনৰ আইন ভঙ্গ কৰা বা ভঙ্গ কৰিব বুলি সন্দেহ কৰা বা জেক'বিনৰ বিপক্ষে কাম কৰা সকলোকে 'বিপ্লৱৰ শত্ৰু' বুলি গণ্য কৰিছিল আৰু মৃত্যুদণ্ড বিহিছিল। সন্ত্ৰাসৰ ৰাজত্ব কালত একমাত্ৰ সন্দেহৰ বাবেই জেক'বিন দলৰ সৈতে জড়িত বহুসংখ্যক লোকক মৃত্যুদণ্ড বিহা হৈছিল।

  অৱশেষত ১৭৯৪ চনৰ জুলাই মাহত জাতীয় অভিৰ্তনৰ কিছু সংখ্যক সদস্য তেওঁৰ বিপক্ষে থিয় হয় আৰু ৰবচ্পিয়েৰক তেওঁৰ সহযোগীসকলৰ সৈতে গ্ৰেপ্তাৰ কৰি মৃত্যুদণ্ড দিয়া হয়।

২.৩.৯ ডাইৰেক্ট'ৰী গঠন (১৭৯৯)

ফ্ৰান্সত সন্ত্ৰাসৰ ৰাজত্বৰ অন্ত পৰাৰ লগে লগে ১৭৯৫ চনৰ ২২ আগষ্টত জাতীয় অভিৰ্তনে এখন নতুন সংবিধানত সম্মতি প্ৰদান কৰে, যিয়ে ফ্ৰান্সত প্ৰথমবাৰ

দ্বিসদনযুক্ত এখন সংসদ সৃষ্টি কৰে। ইয়াৰে উচ্চ সদনখন ২৫০ জন সদস্যেৰে গঠিত আৰু ৫০০ সদস্যেৰে এখন নিম্ন সদন গঠিত হৈছিল। তদুপৰি, কাৰ্য্যপালিকা ৰূপে পাঁচজন সদস্যেৰে গঠিত আৰু সংসদৰ দ্বাৰা নিৰ্বাচিত এখন ডাইৰেক্টৰী আছিল। যদিও ডাইৰেক্টৰীৰ কোনো আইন প্ৰণয়নৰ ক্ষমতা নাছিল, তথাপিও ইয়াৰ চৰকাৰৰ বিভিন্ন পদবীত লোক নিয়োগ কৰাৰ কৰ্তৃত্ব আছিল।

ডাইৰেক্টৰীৰ শাসনকালছোৱাও অদক্ষতা, বিত্তীয় সঙ্কট আৰু ৰাজনৈতিক দূৰ্নীতিৰে পূৰ্ণ আছিল।চৰকাৰত তেওঁলোকৰ কৰ্তৃত্ব আৰু ক্ষমতাৰক্ষা কৰি চলাৰ বাবে ডাইৰেক্টৰীয়ে ঘাইকৈ সামৰিক বাহিনীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি চলিছিল। ই দেশৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা উন্নত কৰাত ব্যৰ্থ হয়।নতুন সংবিধানে লগতে ১৭৯৩ চনৰ সাৰ্বজনীন পুৰুষ ভোটাধিকাৰ বাতিল কৰি সম্পত্তিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সীমিত ভোটাধিকাৰ প্ৰৱৰ্তন কৰে। এই কথাই দুখীয়া শ্ৰেণীক ক্ষুণ্ণ কৰে। ডাইৰেক্টৰীৰসকলে লগতে তেওঁলোকে বিচৰা মতে ফলাফল নোলোৱা বাবে নিৰ্বাচনসমূহ উপেক্ষা কৰে।এনে এক পৰিস্থিতিত জনসাধাৰণে, বিশেষকৈ জেক'বিন আৰু ৰাজতন্ত্ৰৰ সমৰ্থকসকলে ডাইৰেক্টৰীক সমালোচনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। জেক'বিনসকলে এখন প্ৰজাতন্ত্ৰ বিচাৰিছিল আৰু ৰাজতন্ত্ৰৰ সমৰ্থকসকলে সপ্তদশ লুইক সিংহাসনত অধিষ্ঠিত কৰিব বিচাৰিছিল। তেওঁলোকে ডাইৰেক্টৰীৰ বিপক্ষে বিদ্ৰোহ কৰিব বিচাৰিছিল যদিও সৈন্যবাহিনীৰ দ্বাৰা দমন কৰা হৈছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে, ১৭৯৫ চনত নেপোলিয়ন ব'নাপার্টৰ নেতৃত্বত সৈন্যবাহিনীয়ে ডাইৰেক্টৰীৰ বিৰুদ্ধে এনে এক বিদ্ৰোহ দমন কৰিছিল। ডাইৰেক্টৰীৰ এজন সদস্য নেপোলিয়ন ব'নাপার্ট এক জনপ্ৰিয় ব্যক্তি হৈ উঠিছিল আৰু ওচৰ-চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ সৈতে যুদ্ধ কৰাৰ বাবে ফৰাছী সৈন্যবাহিনীক নেতৃত্ব দিবলৈ লৈছিল। পৰবৰ্তী সময়ছোৱাত নেপোলিয়নৰ দ্বাৰা পৰিচালিত ফৰাছী সৈন্যবাহিনী অপ্ৰতিৰোধ্য বুলি বিবেচিত হৈ উঠে। নেপোলিয়নৰ সৈন্য বাহিনীয়ে ইটালী আক্ৰমণ কৰে, অষ্ট্ৰিয়াৰ সৈন্যদলৰ বিপক্ষে যুদ্ধত বিজয় সাব্যস্ত কৰে। ১৭৯৯ত এক পৰাজয়ৰ সন্মুখীন হোৱাৰ আগলৈকে সুদূৰ ইজিপ্ত পৰ্য্যন্ত ফৰাছী সৈন্যবাহিনীয়ে পৰাক্ৰম প্ৰদৰ্শন কৰিছিল।

ফৰাছী সৈন্যবাহিনী আৰু নেপোলিয়নৰ এই সফলতাৰ বিপৰীতে ফ্ৰান্সৰ ঘৰুৱা মাটিত ব্যাপক দুৰ্নীতি আৰু দেশৰ অৰ্থনৈতিক সমস্যা সমাধান কৰাত ব্যৰ্থতাৰ হেতু ডাইৰেক্টৰীৰ সমালোচনাৰ সন্মুখীন হৈ আছিল। দেশত ঘটা ৰাজনৈতিক অস্থিৰতাৰ সময়ত নেপোলিয়নে ইজিপ্তত সৈন্যবাহিনীক এৰি থৈ ফ্ৰান্সলৈ উভতি আহে আৰু ডাইৰেক্টৰীৰ বিৰুদ্ধে এক অভ্যুত্থানৰ নেতৃত্ব প্ৰদান কৰে। ১৭৯৯ চনৰ ৯ নৱেম্বৰত, নেপোলিয়নে ডাইৰেক্টৰীক উৎখাত কৰে। এই সময়লৈকে ফৰাছী বিপ্লৱ সম্পূৰ্ণ সমাপ্ত হৈছিল আৰু এক নতুন চৰকাৰ গঠন কৰা হৈছিল, যাক 'কনচুল' নামেৰে জনা গৈছিল। এই নতুন চৰকাৰৰ তিনিজন কনচুলৰ হাতত ফ্ৰান্সৰ শাসনৰ দায়িত্ব দিয়া হৈছিল। ইয়াৰে ভিতৰত নেপোলিয়নক প্ৰতম বা মুখ্য কনচুল বুলি ঘোষণা কৰা হৈছিল। নেপোলিয়নে

সোনকালেই সমস্ত চৰকাৰৰ নিয়ন্ত্রণ নিজৰ হাতলৈ নিয়ে আৰু ফ্রান্স সামৰিক শাসনৰ অধীন হয়।

যদিও ফৰাছী বিপ্লৱ এক বিতর্কিত বিষয় আৰু ইয়াৰ গুৰুত্ব তথা আৰু প্রভাৱৰ বিষয়ে মতামতৰ ভিন্নতা আছে, নিঃসন্দেহে ফৰাছী বিপ্লৱে সংঘটিত কৰা মূল পৰিৱর্তন আছিল 'দৃষ্টিভঙ্গীৰ পৰিৱর্তন'। ই ৰাজতন্ত্রৰ 'দৈৱিক অধিকাৰ'ৰ ওপৰত, যাজক আৰু অভিজাত শ্রেণীটোৱে ভোগ কৰা সুবিদাসমূহৰ ওপৰত আৰু অসমতা, স্বাধীনতা ইত্যাদিৰ বিষয়ত প্রশ্ন উত্থাপন কৰিছিল। বিপ্লৱৰ সময়ছোৱাত ফ্রান্সে যি পৰিৱর্তনৰ মাজেৰে গতি কৰিছিল সি অতিশয় গুৰুত্বপূর্ণ। এইবোৰে পাছলৈ সমাজতাত্ত্বিকসকলক সমাজৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ এক বহুল বিস্তৃত গাঁথনি প্রদান কৰে।

২.৪ ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ

ইউৰোপৰ অর্থনৈতিক ইতিহাসৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ সময় বুলি জনাজাত ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ সংঘঠিত হৈছিল অষ্টাদশ আৰু ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষার্দ্ধত।প্রথমে ইংলেণ্ডত ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ সূত্রপাত ঘটে আৰু ক্রমান্বয়ে ইউৰোপৰ অন্য দেশসমূহ, যেনে— জার্মানী, ফ্রান্স, বেলজিয়াম, ইটালী আদি আৰু আমেৰিকা (বিশেষকৈ দক্ষিণ আমেৰিকা) লৈ বিস্তাৰ লাভ কৰে। ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষৰ পিনে অর্থনৈতিক ইতিহাসবিদ আর্ণল্ড টয়নবীয়ে 'ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ' শব্দটি ব্যাপকভাৱে জনপ্রিয় কৰি তোলে। এই বিপ্লৱে বৃটেইনত সংঘটিত সামাজিক, জনগাঁথনিমূলক, অর্থনৈতিক আৰু প্রযুক্তিবিদ্যাৰ ক্ষেত্রত ঘটা পৰিৱর্তনক সূচাইছিল। যদিও ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ প্রকৃতিক লৈ যথেষ্ট বিতর্ক আৰু মতানৈক্য আছে, বহুল অর্থত ই কৃষি নির্ভৰ অর্থনীতিৰ পৰা ঔদ্যোগিক বা কাৰখানাৰ অর্থনীতিলৈ, গ্রাম্যৰ পৰা বর্দ্ধিত হাৰত নগৰীয়া আৰু ঔদ্যোগিক অর্থনীতিলৈ, হস্তশিল্প বা মানৱীয় শ্রমৰ পৰা ক্রমান্বয়ে মেছিন বা কল-কাৰখানাৰ অর্থনীতিলৈ হোৱা পৰিৱর্তন, যোগাযোগ আৰু যাতায়ত ব্যৱস্থাৰ প্রগতি, ব্যাপক পৰিসৰত উৎপাদন বৃদ্ধি ইত্যাদিক সূচাইছিল।

ইংলণ্ডক প্রথমখন ঔদ্যোগিক ৰাষ্ট্র বুলি কোৱা হয় আৰু ইয়াৰ বাবে কিছু সংখ্যক কাৰকৰ কথা উনুকিওৱা হয়। প্রথমটো হ'ল দেশখনত লোৰ আকৰ আৰু কয়লাৰ দৰে প্রাকৃতিক সম্পদৰ উপস্থিতি। দ্বিতীয়টো হ'ল, যাতায়তৰ সুবিধাযুক্ত নদী আৰু প্রাকৃতিক বন্দৰৰ উপলভ্যতা, যিয়ে ঘৰুৱা আৰু বৈদেশিক সাগৰীয় বাণিজ্যত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। তৃতীয়টো হ'ল, ইংলেণ্ডপৃথিৱীৰ শীর্ষস্থানৰ ঔপনিৱেশিক শক্তি আছিল যাৰ বাবে দেশখন এক শক্তিশালী অর্থনীতি আৰু কেঁচা সামগ্রীৰ গৰাকী হোৱাৰ লগতে ওপৰঞ্চি উদ্যোগত উৎপাদিত বস্তুসমূহৰ বাবে এখন বজাৰ লাভ কৰিছিল। চতুর্থটো হ'ল, ইংলণ্ডত শক্তি ক্ষেত্রত এক বিপ্লৱ সংঘটিত হৈছিল, যাৰ বাবে অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে ইংলণ্ডে জীৱ-জন্তুৰ ব্যৱহাৰৰ পৰা আঁতৰি গৈ জলশক্তি আৰু জলশক্তিৰ পৰা ভাপ বা বাষ্পশক্তি ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ লৈছিল। বাষ্প ইঞ্জিন আছিল ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ ঘটাৰ এক শক্তিশালী শক্তি উৎস। শেষ কাৰকটো হ'ল, ইংলণ্ড 'কৃষিবিপ্লৱ'ৰ মাজেৰে

পাৰ হৈ আহিছিল, যিয়ে ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ সংঘটিত হোৱাৰ ক্ষেত্ৰত উদগনি যোগোৱাৰ লগতে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকাও পালন কৰিছিল।

২.৪.১ উদ্ভাৱনাসমূহ

ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ এনে এক সময় আছিল যিটোৱে বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ ক্ষেত্ৰখনলৈ প্ৰগতি কঢ়িয়াই আনিছিল। মানুহে নতুন সামগ্ৰীৰ ব্যৱহাৰ (লো, ষ্টিল ইত্যাদি), নতুন উৎসৰ ব্যৱহাৰ (কয়লা, বাষ্প, ইঞ্জিন আদি) বা নতুন যন্ত্ৰ-পাতিৰ উদ্ভাৱন কৰিছিল। প্ৰধান পৰিৱৰ্তন দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল বয়ন শিল্পৰ ক্ষেত্ৰখনত। প্ৰথম অৱস্থাত অন্য কোনো উদ্যোগৰে ইমান দ্ৰুতগতিত উন্নতি হোৱা নাছিল। এই সময়ছোৱাৰ এটা মুখ্য উদ্ভাৱনৰ ভিতৰত আছিল জেমছ্ হাৰগ্ৰিভছে নিৰ্মাণ কৰা 'স্পিনিং জেনী' (সুতা কটা মহুৰা)। এই যন্ত্ৰটোৱে একেলগে কেইবানূৰা সূতা একে সময়তে উৎপাদন কৰিব পাৰিছিল। পাচলৈ চেমুৱেল জনছনে 'স্পিনিং জেনী'ৰ অধিক বিকাশ সাধন কৰি 'স্পিনিং মিউল' (এবিধ সূতা কটা যন্ত্ৰ) তৈয়াৰ কৰিছিল। ইয়াত এটা যন্ত্ৰতে সূতা কাটিব আৰু কাপোৰ বব পৰা গৈছিল। বয়ন শিল্পৰ ক্ষেত্ৰখনত অন্য এক উল্লেখযোগ্য উদ্ভাৱন আছিল এডমাণ্ড কার্টৰাইটৰ 'যন্ত্ৰচালিত তাঁতশাল'। এই যন্ত্ৰৰ সহায়ত বাষ্পশক্তিৰ দ্বাৰা দ্ৰুতগতিত বয়ন কার্য সম্পাদন কৰা হৈছিল। এনে ধৰণৰ উদ্ভাৱনসমূহৰ ফলত ঘৰৰ তুলনাত কাৰখানাত ন্যূনতম মানৱীয় শ্ৰম ব্যৱহাৰ কৰি অধিক দ্ৰুত গতিত নৈপুণ্যৰে আৰু লাভ দায়কভাৱে কাপোৰ উৎপাদন কৰিব পৰা গৈছিল।

মন কৰিবলগীয়া যে বস্ত্ৰশিল্পৰ ক্ষেত্ৰত ঘটা প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ উন্নতিৰ পৰম্পৰাগত বস্ত্ৰশিল্প কৰ্মীৰ ওপৰত বিপৰীত প্ৰভাৱ পৰিছিল। যিসকল শ্ৰমিকে ঘৰত সাধাৰণ সঁজুলি, যেনে— হাতেৰে চালিত যঁতৰ ব্যৱহাৰ কৰি কাম কৰিছিল, তেওঁলোক নতুন যন্ত্ৰপাতি-সমূহৰ তুলনাত অদক্ষ হৈ উঠিছিল আৰু যন্ত্ৰৰ সৈতে ফেৰ মৰাত বিফল হৈছিল। ফলত এনে পৰিৱৰ্তনসমূহৰ প্ৰতিক্ৰিয়া ৰূপে এক বিদ্ৰোহে দেখা দিছিল, যিটোক Luddite Movement বা লুড্ডাইট আন্দোলন বুলি জনা যায়। পৰৱৰ্তী সময়ত লুড্ডাইট বুলি জনাজাত হোৱা এক সংখ্যক শ্ৰমিকে এই আন্দোলনৰ নেতৃত্ব দিছিল। এওঁলোক আছিল বস্ত্ৰশিল্প কৰ্মী বা স্ব-নিয়োজিত শিপিনি। যন্ত্ৰপাতিৰ আগমনে তেওঁলোকক কৰ্ম সংস্থানহীন কৰি তুলিব বুলি তেওঁলোক শংকিত হৈছিল। সেইবাবে তেওঁলোকে নতুনকৈ বিকশিত প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ বিৰোধিতা কৰি বিদ্ৰোহ কৰিছিল।

ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ এক অবিচ্ছিন্ন আৰু দিক নিৰ্ণয়কাৰী উদ্ভাৱন আছিল বাষ্প ইঞ্জিনৰ উদ্ভাৱন। এনে ইঞ্জিন যন্ত্ৰপাতিসমূহৰ পৰিচালনা আৰু যাতায়তৰ ক্ষেত্ৰত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। সপ্তদশ শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ পিনে থমাছ নিউকমেনে এটা বাষ্প ইঞ্জিনৰ বিকাশ ঘটাইছিলা। প্ৰধানকৈ কয়লাখনিৰ পৰা পানী বাহিৰ কৰিবলৈ এই ইঞ্জিন ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ১৭৭০ চনত জেমছ ৱাটে ইয়াৰ সংশোধন ঘটাই আৰু অধিক উন্নত কৰি

তোলে। ফলত কাৰখানাই, ৰেলগাড়ীৰ ইঞ্জিন আৰু জাহাজৰ যন্ত্র চলাব পৰা হৈ উঠে। লো আৰু ষ্টীল উদ্যোগত হোৱা বিকাশেও ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ সংঘটিত হোৱাত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা লৈছিল।এই সময়ছোৱাতে লো আৰু তীখাৰ উৎপাদনৰ আৰু এইবোৰৰ পৰিষ্কাৰকৰণ প্রক্রিয়াৰ বিকাশ হ'বলৈ ধৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, অষ্টাদশ শতিকাৰ আৰম্ভণিত আব্রাহাম তাৰবিয়ে এঙাৰৰ ভাটিৰ সলনি কয়লা ব্যৱহৃত ভাটি ব্যৱহাৰ কৰি লো উৎপাদনৰ বাবে এক কম খৰচী, সহজ আৰু দক্ষ প্রণালী আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। ১৮৫০ চনত হেনৰী বেছমাৰে তীখা উৎপাদনৰ বাবে আন এক কম খৰছী প্রক্রিয়াৰ বিকাশ কৰে। লো আৰু তীখা উভয়ে অতি প্রয়োজনীয় সামগ্রী হৈ উঠে। সা-সৰঞ্জাম আৰু যন্ত্রপাতি নির্মাণৰ পৰা আৰম্ভ কৰি জাহাজ, অট্টালিকা আৰু অন্যান্য আন্তঃগাঁথনি তৈয়াৰৰ বাবে লো-তীখা ব্যৱহৃত হ'বলৈ ধৰে।

২.৪.২ পৰিবহন আৰু যোগাযোগ

নতুন উদ্ভাৱনসমূহ, বর্দ্ধিত উৎপাদন আৰু উৎপাদিত সামগ্রীসমূহৰ উচ্চ চাহিদাৰ লগে লগে কেঁচা মাল আৰু নির্মিত সামগ্রী কঢ়িয়াবলৈ পৰিবহন ব্যৱস্থাৰো বিকাশৰ চাহিদা বৃদ্ধি পায়। অষ্টাদশ শতিকাত নলী-নাদ খন্দা আৰু পথ ব্যৱস্থাৰ উন্নতিৰ দ্বাৰা পৰিবহন চাহিদা পূৰ কৰা হৈছিল। ইয়াৰ পাছলৈ ৰেল সেৱাৰ আৰম্ভণি, বাষ্পচালিত জাহাজ বা নাও আদিৰ প্রৱর্তনে পৰিবহন ব্যৱস্থাৰ আমূল উন্নতি সাধে। এই ক্ষেত্রত বাষ্প আৰু কয়লা ইঞ্জিনৰ উদ্ভাৱনৰ মুখ্য প্রভাৱ দেখিবলৈ পোৱা যায়। বাষ্প ইঞ্জিনৰ উদ্ভাৱন ঘটাৰ আগেয়ে বস্তুবোৰ ঘোৰাই টনা গাড়ী, নাও, পালতৰা জাহাজ আদিৰে সামগ্রী কঢ়িওৱা হৈছিল। ই সময় খৰচী আৰু এনে কামৰ বাবে যথেষ্ট শ্রমৰ প্রয়োজন হৈছিল। বাষ্প চালিত নাও, ৰেলসেৱাৰ প্রচলন ঘটাৰ ফলত সামগ্রী পৰিবহন সহজে আৰু দ্রুত গতিত কৰিব পৰা হৈ পৰে। তদুপৰি, টেলিগ্রাফ আদিৰ দৰে উন্নত যোগাযোগ মাধ্যমৰ ফলত বা-বাতৰি আৰু বাণিজ্যিক তথ্যসমূহো আগৰ তুলনাত দ্রুতগতিত আদান-প্রদান কৰিব পৰা হৈ উঠে।

২.৪.৩ কৃষি বিপ্লৱ আৰু ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ

ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ আগে আগে সৰহ সংখ্যক লোকে সৰু অথবা ক্ষুদ্র গ্রাম্য সম্প্রদায়ত বাস কৰিছিল। তেওঁলোকৰ দৈনন্দিন জীৱন যাপন প্রণালী কৃষিকর্মক কেন্দ্র কৰি আৱর্তিত হৈছিল। যিহেতু কৃষি প্রধান জীৱিকা আছিল, সেয়েহে ই শতিকাজুৰি ইংলণ্ডৰ অর্থনীতিত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। ইংলণ্ডৰ 'কৃষি বিপ্লৱ' আছিল অষ্টাদশ আৰু প্রাৰম্ভিক ঊনবিংশ শতিকাৰ এছোৱা সময়। এই সময়ছোৱাত কৃষি কার্য্যত হোৱা প্রযুক্তিবিদ্যাৰ বিকাশৰ ফলত কৃষকসকলৰ উৎপাদন আৰু সমৃদ্ধিৰ বিকাশ হ'বলৈ ধৰে। এই কৃষি বিপ্লৱৰ সময়ছোৱাতে নতুন সা-সঁজুলি, কৃষি শস্য সিঁচা প্রযুক্তি আৰু সাৰৰ

প্ৰয়োগৰ প্ৰচলন ঘটে। জেথ্ৰো টুলে উদ্ভাৱন কৰা ১৭০১ চনৰ যান্ত্ৰিক মেছিনৰ সহায়ত শাৰীকৈ গাঁত খান্দি গুটি সিঁচাৰ কামটো সুচল হৈছিল। ইয়াৰ আগলৈকে বীজ সিঁচাৰ সাধাৰণ প্ৰথা আছিল হাতেৰে সিঁচা আৰু পাতলকৈ মাটিৰে ঢাকি দিয়া। জেথ্ৰো টুলীয়ে উদ্ভাৱন কৰা যন্ত্ৰৰ সহায়ত এটুকুৰা মাটিত সমানভাৱে আৰু সম গভীৰতাত বীজসমূহ পৰা হ'ল। কৃষি সঁজুলিৰ ক্ষেত্ৰত অন্য এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সঁজুলি আছিল জোছেফ কৰা সাঁচত ঢলা লোৰ নাঙল ফ'লিয়াম্বিয়ে উদ্ভাৱন। ই পৰম্পৰাগত নাঙলতকৈ পাতল আছিল আৰু ন্যূনতম সংখ্যক বলধ বা ঘোঁৰাৰ দ্বাৰা টনাব পৰা গৈছিল। এই সময়ছোৱাৰ অন্য এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উদ্ভাৱন আছিল 'শস্যাৱৰ্তন' ব্যৱস্থা। ইয়াৰ আগেয়ে মধ্যযুগৰ সময়ছোৱাত কৃষিকাৰ্য্য মুকলি পথাৰত কৰা হৈছিল। সাধাৰণতে দুই বা তিনিখন খেতিপথাৰত শস্যাৱৰ্তন প্ৰথা আছিল। এখন পথাৰৰ সাৰুৱা গুণ ঘূৰাই অনাৰ উদ্দেশ্যে পথাৰখনএনেয়ে পেলাই থোৱা হৈছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে, তিনিখন পথাৰযুক্ত শস্যাৱৰ্তন ব্যৱস্থাত যদি দুখন পথাৰত ঘেঁহু আৰু ওটৰ খেতি কৰা হৈছিল তেন্তে তৃতীয় পথাৰখন খেতি নকৰাকৈ ৰখা হৈছিল। পথাৰসমূহ প্ৰত্যেক বছৰে সলনা-সলনি কৰি থকা হৈছিল। কৃষি বিপ্লৱৰ সময়ত প্ৰচলিত কৰা নতুন পদ্ধতিটোত আছিল চাৰিখন খেতিপথাৰৰ কৃষিভূমিৰ শস্যাৱৰ্তন। এই নতুন পদ্ধতিত কোনো কৃষিভূমি বা খেতিপথাৰ বীজ নিসিঁচাকৈ ৰখাৰ প্ৰয়োজন নাছিল। নতুন শস্য, যেনে— ক্লৱাৰ আৰু চালগোম আদিৰ প্ৰচলনৰ দ্বাৰা ই সম্ভৱপৰ হৈছিল। এই পদ্ধতিত চাৰিওখন কৃষিভূমি অথবা পথাৰত ক্ৰমে ঘেঁহু, ওট, চালগোম আৰু ক্লৱাৰৰ খেতি কৰা হৈছিল। প্ৰত্যেক বিকল্প বৰ্ষতে শস্যসমূহৰ স্থান সলনি কৰা হৈছিল। ফলত, কোনো পথাৰ খেতি নকৰাকৈ ৰখাৰ প্ৰয়োজন নাছিল। চালগোম আৰু ক্লৱাৰে মাটিৰ সাৰুৱা গুণ ঘূৰাই অনাত সহায় কৰিছিল। এই নতুন পদ্ধতিয়ে শস্যৰ বৰ্দ্ধন ক্ষমতাৰ উন্নতি আৰু মাটি ছন পেলাই থোৱাটো হ্ৰাস কৰি শস্য আৰু পশুধনৰ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিছিল। থোৱতে, কৃষি বিপ্লৱে কৃষি প্ৰযুক্তিৰ বিকাশ সাধন কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত কৃষিৰ উৎপাদন বৃদ্ধি হৈছিল আৰু খেতিয়ক সমৃদ্ধিশালী হৈছিল। ইয়াৰ অৰ্থ এইটো আছিল যে এটা সাধাৰণ ইংৰাজ কৃষক পৰিয়ালে তেওঁলোকৰ উপাৰ্জনৰ সকলোখিনি একমাত্ৰ ব্ৰেড বা খাদ্যতে খৰচ কৰিবলগীয়া নহৈছিল। ইয়াৰ সলনি তেওঁলোকে কাৰখানাত নিৰ্মিত সামগ্ৰীও কিনিবলৈ সক্ষম হৈছিল। ইয়াৰ ফলত উন্নত মানৰ কাপোৰ বা ঘৰুৱা সামগ্ৰীৰ চাহিদা ক্ৰমাৎ বৃদ্ধি পাইছিল। এই কথাই নগৰীয়া উদ্যোগসমূহক উদগনি যোগাইছিল। আনকি কিছুসংখ্যক বিত্তবান পৰিয়ালে ঔদ্যোগিক প্ৰতিষ্ঠানৰ বাবে পুঁজিৰো যোগান ধৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল।

২.৪.৪ পৰিবেষ্টনী (Enclosure) আন্দোলন

ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ এটা অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ আছিল প্ৰব্ৰজন। বিপ্লৱৰ সময়ছোৱাত দাঁতিকাষৰীয়া গ্ৰামাঞ্চলসমূহৰ পৰা ঔদ্যোগিক কেন্দ্ৰসমূহলৈ কামৰ সন্ধানত

বৃহৎ সংখ্যক লোকৰ প্রব্রজন ঘটে। আংশিকভাৱে কর্মসংস্থান বিলুপ্তি আছিল প্রব্রজনৰ আন এটা কাৰণ। বহু সংখ্যক লোকে তেওঁলোকৰ পৰম্পৰাগত জীৱিকা হেৰুৱাই পেলাইছিল। নতুন যন্ত্রপাতিৰ প্রচলনৰ ফলত আৰু আংশিকভাৱে চৰকাৰৰ পৰিবেষ্টনী নীতিৰ প্রভাৱৰ ফলত বৃহৎ সংখ্যক কৃষকে তেওঁলোকৰ কৃষিভূমি হেৰুৱাইছিল আৰু উদ্যোগ কেন্দ্রসমূহলৈ গৈ ঔদ্যোগিক বনুৱাত পৰিণত হৈছিল। ১৭৫০ৰ পৰা ১৮৬০ৰ ভিতৰত বলবৎ কৰা পৰিবেষ্টনী নীতিসমূহ আছিল এলানি সাংবিধানিক আইন। ইয়াৰ সহায়ত বিস্তৃর্ণ মুকলি পথাৰ আৰু সাধাৰণ মাটি বেৰি ধৰা হৈছিল। পৰম্পৰাগত কৃষি পদ্ধতি মুকলি পথাৰ প্রথাত প্রত্যেক গাঁৱৰে দুখন বা তিনিখন ডাঙৰ পথাৰ আছিল যাক ঠেক বা ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র টুকুৰাত বিভক্ত কৰা হৈছিল। প্রত্যেক পৰিয়ালে এনেকুৱা ক্ষুদ্র অংশসমূহত কৃষিকার্য কৰিছিল। এই মুকলি পথাৰসমূহৰ উপৰি অনুর্বৰ ভূমিখণ্ড, জলাহ অথবা পিটনিসমূহত ৰাইজৰ পৰম্পৰাগত আৰু সমূহীয়া অধিকাৰ আছিল। তাত পশুধন চৰোৱা, খৰি সংগ্রহ, ঘাঁহ-খেতি আদি কার্য কৰা হৈছিল। কিন্তু বৃটিছ চৰকাৰে এই মাটিসমূহ বেৰি লোৱাৰ পৰিকল্পনা কৰে। চৰকাৰে দাবী কৰে যে শস্যৰ অধিক উৎপাদনৰ বাবে বৃহৎ আকাৰৰ পথাৰসমূহত তুলনামূলকভাৱে ব্যক্তিগত সৰু অংশসমূহতকৈ বেছি দক্ষভাৱে খেতি কৰিব পৰা যায়। অন্যহাতে, ইয়াত জড়িত হৈ আছিল বিতাড়িত লোকসকলৰ কথাও। তেওঁলোকে পৰিবেষ্টনী আইনৰ সৈতে জড়িত আইনী আৰু অন্যান্য আনুষঙ্গিক খৰচ বহন কৰিব পৰা নাছিল। ফলত তেওঁলোকে বহু প্রজন্ম জুৰি পৰম্পৰাগতভাবে ভোগ কৰি অহা মুকলি আৰু উমৈহতীয়া পথাৰৰ অধিকাৰৰ পৰা বঞ্চিত হৈছিল। ক্ষতিপূৰণ হিচাপে বিতাড়িত লোকসকলক অইন ঞ্চলত ক্ষুদ্র কৃষি ভূমি প্রদান কৰা হৈছিল যদিও এইসমূহ নিম্নমানৰ আছিল। তদুপৰি তেওঁলোকক প্রদান কৰা ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র ভূ-খণ্ডৰে বিতাড়িত লোকসকলে বৃহৎ জমিদাৰসকলৰ সৈতে ফেৰ মাৰিবলৈ অসমর্থ হৈছিল। ফলত লোকচানৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ বহুসংখ্যকে মাটি হেৰুৱাইছিল। এইদৰে মাটি হেৰুওৱা কৃষকৰ বাবে উদ্যোগত শ্রমিক হিচাপে কাম কৰাৰ বাহিৰে আন কোনো উপায় নাছিল। এই প্রক্রিয়াৰ ফলত কাষৰীয়া গ্রামাঞ্চলসমূহৰ পৰা ঔদ্যোগিক নগৰসমূহলৈ বৃহৎ প্রব্রজন সংঘটিত হৈছিল। এই সম্পূর্ণ প্রব্রজন প্রক্রিয়াটোকে ‘পৰিবেষ্টনী আন্দোলন’ বুলিব পাৰি।

২.৪.৫ কল-কাৰখানা ব্যৱস্থা

ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূর্ণ ফলাফল আছিল কল-কাৰখানা ব্যৱস্থাৰ আৰম্ভণি। জনসংখ্যাৰ যথেষ্ট বৃদ্ধি আৰু উৎপাদনৰ চাহিদাৰ বাবে ইংলণ্ডে অধিক পৰিমাণত কাৰখানাত নির্মিত সামগ্রী উৎপাদনৰ বাবে চাপৰ সন্মুখীন হ’বলগীয়াত পৰিছিল। ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ আগলৈকে সামগ্রী নির্মাণ প্রক্রিয়া ঘৰুৱাভাৱে সম্পাদন কৰা হৈছিল যাক ‘ঘৰুৱা ব্যৱস্থা’ বা ‘বিক্রয়ার্থে উৎপাদন ব্যৱস্থা’ বুলি জনা গৈছিল।

এই ব্যৱস্থাত ব্যৱসায়ীয়ে কেঁচা সামগ্ৰীসমূহ গ্ৰাম্য উৎপাদনকাৰীক প্ৰদান কৰিছিল। উৎপাদনকাৰীসকলে সাধাৰণতে তেওঁলোকৰ নিজা ঘৰ বা কৰ্মশালাত নিজা সঁজুলি (যেনে— যঁতৰ) ব্যৱহাৰ কৰি স্ব-নিৰ্দ্ধাৰিত কৰ্মসূচী মতে কাম কৰিছিল। নিৰ্মিত সামগ্ৰীসমূহ তেওঁলোকে ব্যৱসায়ীক ওভটাই দিছিল আৰু তাৰ বিনিময়ত তেওঁলোকে মজুৰি লাভ কৰিছিল।

কিন্তু অধিক হাৰত উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ বৰ্দ্ধিত চাহিদা আৰু নতুন যন্ত্ৰপাতিৰ প্ৰচলনৰ ফলত এই ব্যৱস্থা অচল হৈ পৰে। ই নতুন যন্ত্ৰপাতিসমূহৰ দক্ষতাৰ সৈতে প্ৰতিযোগিতা কৰাত ব্যৰ্থ হয়। ইয়াৰ ফলত এই ব্যৱস্থাৰ সলনি 'কল-কাৰখানা ব্যৱস্থা'ৰ প্ৰৱৰ্তন ঘটে। এই ব্যৱস্থাই অৰ্থনৈতিক কাৰ্য্যকলাপত উল্লেখযোগ্য পৰিৱৰ্তন সাধে। প্ৰথম কথা, এই কল-কাৰখানা ব্যৱস্থাৰ উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া ঘাইকৈ বিজুলী চালিত যন্ত্ৰপাতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ আছিল। যাৰ ফলত ব্যাপক পৰিসৰত উৎপাদন সম্ভৱ হৈছিল। দ্বিতীয়তে, পূৰ্বৰ স্বাধীন কাৰিকৰসকল, যিসকলে নিজা সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু যাৰ কৰ্মসূচী স্ব-নিৰ্দ্ধাৰিত আছিল, এতিয়া ঔদ্যোগিক শ্ৰমিকত পৰিণত হৈছিল। নিয়োগকৰ্তাসকলে সঁজুলি আৰু অন্য প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰীসমূহৰ যোগান ধৰিছিল। শ্ৰমিকসকলে নিয়োগকৰ্তাই বান্ধি দিয়া কামৰ সময়সূচী ৰক্ষা কৰি চলিবলগীয়া হৈছিল। তৃতীয়তে, কৰ্মস্থানৰো পৰিৱৰ্তন ঘটিছিল। পূৰ্বতে কাম-কাজসমূহ ব্যক্তিগত গৃহত সম্পাদিত হৈছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত কামসমূহ কল-কাৰখানাত সম্পাদিত হ'বলৈ ধৰে। ইয়াৰ ফলত শ্ৰমিকসমূহ ঘৰৰ পৰা ফেক্টৰীলৈ যাবলগীয়া হৈছিল।

২.৪.৬ শোষণ

ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ সময়ছোৱাতে পুঁজিবাদৰ উত্থান ঘটে। এই পৰিঘটনাটো এই সময়ৰ অন্য এক গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত পুঁজি মূল লক্ষ্য বা উদ্দেশ্য। সদায় পুঁজি বা লাভৰ মাত্ৰা সৰ্বোচ্চ কৰা ই হ'ল পুঁজিবাদৰ কাম। আগতে উল্লেখ কৰাৰ দৰে আৰম্ভণি অৱস্থাত প্ৰব্ৰজন অব্যাহত থকা সময়ছোৱাত আংশিকভাৱে কৰ্ম বিলুপ্তিৰ বাবে আৰু আংশিকভাৱে পৰিবেষ্টনী আইনৰ বাবে নিবনুৱা সমস্যাই দেখা দিছিল। এনে এক পৰিস্থিতিত মানুহৰ শ্ৰমিক হিচাপে উদ্যোগত যোগ দিয়াৰ বাহিৰে অন্য কোনো উপাই নাছিল বুলিয়েই ক'ব পাৰি। তদুপৰি, উদ্যোগসমূহক নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ বাবে কোনো প্ৰধান আইন নাছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে, কয়লাখনি আৰু উদ্যোগসমূহত শিশু শ্ৰমিক নিয়োগ বন্ধ কৰাৰ বাবে কোনো আইন নাছিল। যিহেতু চাকৰিৰ যথেষ্ট চাহিদা আছিল আৰু লগতে আইন নথকা বাবে কল-কাৰখানা মালিকসকল কামৰ চর্ত আৰোপ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত মুক্ত আৰু নিয়ন্ত্ৰণহীন আছিল। অধিক হাৰত দৰমহা দাবী, কামৰ উপযুক্ত সময় নিৰ্ধাৰণ আৰু উন্নত কৰ্ম-পৰিৱেশ আদি দাবী কৰাৰ অৰ্থে শ্ৰমিকসকলৰ কোনো চর্ত বা চুক্তি কৰাৰ ক্ষমতা একেবাৰে নাছিল বুলিয়েই ক'ব পাৰি।অন্যহাতে কল-কাৰখানা

মালিকসকলে যি কোনো উপায়ে পুঁজি বা মূলধন বা লাভ সৰ্বোচ্চ কৰাৰ চেষ্টা চলাইছিল। এনে এক পৰিস্থিতিত শ্ৰমিকসকল বিভিন্ন ধৰণে শোষিত হৈছিল— উৎপাদন ব্যয় সংকুচিত কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে শ্ৰমিকসকলক যথেষ্ট কম দৰমহা দিয়া হৈছিল, কঠিন পৰিস্থিতিত তেওঁলোকে দীৰ্ঘ সময় জুৰি কাম কৰিবলগীয়া হৈছিল ইত্যাদি।

২.৪.৭ নগৰ আৰু বস্তি অঞ্চলৰ বৃদ্ধি

ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু দীৰ্ঘস্থায়ী দিশ আছিল 'নগৰীকৰণ' বা নগৰসমূহৰ উত্থান। বিপ্লৱৰ আগলৈকে গৰিষ্ঠ সংখ্যক লোক গ্ৰাম্য অঞ্চলত বাস কৰিছিল। কিন্তু উদ্যোগৰ প্ৰতিষ্ঠা আৰু ব্যাপক প্ৰব্ৰজনৰ ফলত বহুতো সৰু চহৰ বৃহৎ নগৰলৈ পৰিবৰ্তিত হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, মানছেষ্টাৰৰ নাম ল'ব পাৰি। মানছেষ্টাৰ বিপ্লৱৰ সময়ছোৱাত দ্ৰুতগতিত এক বৃহৎ নগৰলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল। আটলাণ্টিক বন্দৰ আৰু লাঞ্চেশ্বাইন কয়লাক্ষেত্ৰসমূহৰ ওচৰত অৱস্থিত বাবে ই উদ্যোগ গঢ়ি তোলাৰ বাবে আদৰ্শ স্থান আছিল। ফলত, সোনকালেই মানছেষ্টাৰ অন্যতম ঔদ্যোগিক নগৰলৈ পৰিবৰ্তিত হয়। নগৰখনে কাষৰীয়া অঞ্চলসমূহৰ প্ৰব্ৰজনকাৰীক আকৰ্ষিত কৰিছিল।

নগৰৰ সংখ্যা বৃদ্ধিৰ লগে লগে ই অন্য কিছু দিশতো অৱিহণা যোগায়। যেনে- বস্তি অঞ্চলৰ উত্থান। এনে অঞ্চলত শ্ৰমিক শ্ৰেণীয়ে বসবাস কৰিছিল। এই বস্তি অঞ্চলসমূহ অত্যধিক লোকেৰে ঠাহ খাই পৰিছিল। এই অঞ্চলসমূহ লেতেৰা আৰু প্ৰদূষিত আছিল বাবে ৰোগ সোঁচৰাৰ দৰে চিন্তনীয় স্বাস্থ্যজনিত সমস্যাই গা কৰি উঠিছিল। ইয়াৰ বাবেই বেছি সংখ্যক পণ্ডিতে এই কথাত অসন্মতি প্ৰকাশ কৰিছিল যে ঔদ্যোগিকীক কৰণৰ ফলত সকলোৰে জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নত হৈছিল। যদিও এক নিৰ্দিষ্ট সংখ্যকৰ বাবে জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নত হৈছিল, ই নিশ্চিতভাৱে শ্ৰমিক শ্ৰেণী বা বনুৱাসকলৰ কোনো উন্নতি সধা নাছিল।

ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ ফলত আৰু ইয়াৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে সমাজত ঘটা উল্লেখযোগ্য পৰিৱৰ্তনসমূহ অধ্যয়নৰ বা বিশ্লেষণৰ বাবে সমাজতাত্ত্বিকসকলে শ্ৰম বিভাজন, পুঁজিবাদ, আমোলাতন্ত্ৰ, প্ৰব্ৰজন, শোষণ ইত্যাদি বিষয়ৰ কিছু সংখ্যক তত্ত্বৰ অৱতাৰণা কৰিছিল। এই ক্ষেত্ৰত পুৰোধা ব্যক্তিসকলৰ ভিতৰত আছিল কার্ল মার্ক্স, মেক্স ৱেবাৰ, ইমাইৰ ডাৰখেইম আৰু জৰ্জ শ্বিমেল।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ক) সন্ত্ৰাসৰ ৰাজত্ব কেতিয়া আৰম্ভ হৈছিল?

.....

খ) পোন প্রথমে কোনখন দেশত ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ সূত্রপাত হৈছিল?

.....

গ) বীজ সিঁচা যন্ত্রটো কোনে উদ্ভাৱন কৰিছিল?

.....

২.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ফৰাচী বিপ্লৱে ফৰাচী সমাজৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক জীৱনলৈ আমূল পৰিৱর্তন কঢ়িয়াই আনিছিল। এই বিপ্লৱে পৃথিৱীৰ আন আন অংশকো প্রভাৱিত কৰিছিল।
- বিপ্লৱৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূর্ণ কাৰণটো আছিল সেই সময়ত ফ্রান্সত চলি থকা ঘোৰ বিত্তীয় সংকট।
- ইউৰোপৰ অর্থনৈতিক ইতিহাসৰ এছোৱা গুৰুত্বপূর্ণ সময় বুলি বিবেচিত ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ আৰম্ভ হৈছিল অষ্টদশ শতিকাৰ শেষ আৰু ঊনবিংশ শকিতকাৰ আৰম্ভণিৰ কালছোৱাত।
- পোনপ্রথমে ইংলেণ্ডত ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ আৰম্ভ হৈছিল। কালক্রমত ই জার্মানী, ফ্রান্স, বেলজিয়াম, ইটালী আদিৰ দৰে অন্য ইউৰোপীয় দেশৰ লগতে আমেৰিকালৈও বিয়পি পৰিছিল।
- প্রাধান্য বিস্তাৰ কৰি থকা কৃষিভিত্তিক অর্থনীতিৰ পৰা এক ঔদ্যোগিক অথবা কল-কাৰখানাভিত্তিক অর্থনীতিলৈ ৰূপান্তৰৰ কথা কোৱা বিপ্লৱটোৱেই হ'ল ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ।
- এই বিপ্লৱে হস্তশিল্প অথবা মানৱীয় শ্রমৰ পৰা যন্ত্র-পাতিৰ ক্রমবর্দ্ধমান ব্যৱহাৰ, সংযোগ আৰু পৰিহবণ ব্যৱস্থাৰ উন্নতি, সামগ্রীৰ পাইকাৰী উৎপাদন আদি ক্ষেত্রতো ৰূপান্তৰৰ পোষকতা কৰিছিল।
- ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ সময়ছোৱাতে বিজ্ঞান আৰু প্রযুক্তি ক্ষেত্রখনে উল্লেখনীয় অগ্রগতি লাভ কৰিছিল। নতুন সামগ্রী (লো, তীখা আদি) ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্রত এই কথা বিশেষভাৱে প্রযোজ্য।
- ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ কালছোৱাতে নতুন শক্তি উৎস (কয়ল, ভাপ ইঞ্জিন আদি)ৰ ব্যৱহাৰৰ লগতে বহুতো নতুন যন্ত্র উদ্ভাৱন কৰা হৈছিল।
- প্রযুক্তি ক্ষেত্রত, বিশেষকৈ বস্ত্র প্রযুক্তিৰ ক্ষেত্রত হোৱা বিকাশে পৰম্পৰাগতভাৱে বস্ত্র তৈয়াৰ কৰোঁতাসকলৰ ওপৰত নেতিবাচক প্রভাৱ পেলাইছিল।
- নতুন যন্ত্র-পাতিৰ সন্মুখত কেৱল যঁতৰ আৰু হাতশাল ব্যৱহাৰ কৰি নিজ ঘৰতে বস্ত্র উৎপাদন কৰোঁতাসকলৰ দক্ষতা ম্লান পৰিছিল। তেওঁলোকে কোনোপধ্যে যন্ত্রৰ সৈতে ফেৰ মাৰিব পৰা নাছিল।

- নতুন প্ৰযুক্তিৰ বিৰুদ্ধে এচাম শ্ৰমিকে 'লুডাইট আন্দোলন' (Luddite Movement) আৰম্ভ কৰিছিল। পাছত তেওঁলোক লুডিট/লুডাইট (Luddites) নামেৰে জনাজাত হৈছিল।
- উদ্ভাৱনবোৰৰ বাবে উৎপাদন আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ চাহিদা বৃদ্ধি পাইছিল।
- একে সময়তে কেঁচামাল আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰী সৰবৰাহৰ বাবে পৰিবহন ব্যৱস্থা উন্নত কৰাৰ চাহিদাও বৃদ্ধি পাইছিল।
- ইয়াৰ লগতে টেলিগ্ৰাফৰ দৰে সেৱাৰ উদ্ভাৱনে সংযোগ ব্যৱস্থাও উন্নত কৰিছিল। আগতকৈ অধিক দ্ৰুত গতিত বাতৰি বিনিময় আৰু অন্য ব্যৱসায়িক তথ্যৰ আদান-প্ৰাদন সম্ভৱ হৈ উঠিছিল।
- প্ৰযুক্তিৰ বিকাশে কৃষি বিপ্লৱৰ পথ মুকলি কৰি দিছিল।
- এটা যন্ত্ৰই অকলে বহুতো মানুহৰ কাম কৰিব পৰা হৈছিল বাবে কৃষিখণ্ডত কাম কৰা বহুতো শ্ৰমিকে কামৰ সন্ধানত অন্য স্থানলৈ যাবলগীয়া হৈছিল।
- সংস্থাপনৰ চাহিদা বঢ়াৰ লগে লগে কল-কাৰখানাৰ মালিকপক্ষই শ্ৰমিকক কৰা শোষণৰ পৰিমাণো বাঢ়িছিল।
- বৰ্দ্ধিত জনসংখ্যাই বস্তি অঞ্চল (Slum)ৰ সংখ্যাও বৃদ্ধি কৰিছিল।
- অৰ্থাৎ, ঔদ্যোগিক বিপ্লৱে সমাজলৈ অভূতপূৰ্ব পৰিৱৰ্তন কঢ়িয়াই আনিছিল।
- এই পৰিৱৰ্তনবোৰে কার্ল মার্ক্স, মেক্সৱেবাৰ, ইমাইল ডাৰখেইম আৰু জ'র্জ চিমেলৰ দৰে সামাজিক চিন্তাবিদসকলক সমাজখন বিজ্ঞানসন্মতভাৱে বিশ্লেষণ কৰি চাবলৈ উদ্‌গনি যোগাইছিল।

২.৬ আধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Royce, Edward (2015); *Classical Social Theory and Modern Society: Marx, Durkheim, Weber*; London: Rowman & Littlefield.
2) Thompson, E. P. (1963); *The Making of the English Working Class*; United Kingdom: Vintage Books.
3) Dwyer, P. G. and Peter McPhee (Eds.) (2002); *The French Revolution and Napoleon: A Sourcebook*; London: Routledge.

২.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) আইন সভাৰ খ) বৌদ্ধিক উৎকৰ্ষতাৰ

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) ১৭৯৩ চনত খ) ইংলেণ্ডত গ) জেথ্ৰো টুলে

২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) চমু প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ফৰাছী বিপ্লৱৰ সময়ত জাতীয় সভাৰ নেতৃত্বত সংঘটিত প্ৰধান ঘটনাবোৰ কি কি আছিল ?

প্ৰশ্ন ২ ঃ ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ সময়ত বস্ত্ৰ উদ্যোগ ক্ষেত্ৰখনলৈ আমূল পৰিৱৰ্তন কঢ়িয়াই অনা প্ৰধান কাৰকবোৰ কি ?

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ফৰাছী বিপ্লৱৰ মূল কাৰণবোৰ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ কাৰকবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***